

MAANDBLAD VAN „OUD-UTRECHT”

VEREENIGING TOT BEOEFENING EN TOT VERSPREIDING VAN
DE KENNIS DER GESCHIEDENIS VAN UTRECHT EN OMSTREKEN

31 AUGUSTUS
1948

ONDER REDACTIE VAN:
G. A. EVERS

21e JAARGANG
N° 8

UITGAVE DER VEREENIGING. ADRES: VAN SPEIJKSTRAAT 20

Ingevolge papiertoewijzing van het „Bureau Papierver-
deeling Pers”, nr. 1660/2837/V-20, verschijnt deze uitgave
maandelijks en is de omvang van dit nummer 8 bladzijden,
formaat 16 × 25 cm.

MEDEDEELINGEN UIT DE VEREENIGING.

Het Bestuur noodigt de Leden met hun Dames uit tot bij-
woning van de algemeene (jaar-)vergadering op **Maandag 27
September a.s.**, des avonds te half acht uur precies, in het Uni-
versiteitsgebouw aan het Domplein.

A g e n d a :

Opening.

Notulen van de algemeene vergadering van 24 October 1947.

Verslag van den Secretaris over 1947.

Rekening en verantwoording van den Penningmeester over 1947
met verslag der Kascommissie.

Benoeming van een Kascommissie voor 1948.

Verkiezing van Bestuursleden wegens periodieke aftreding van
de heeren M. N. Acket, Mr. J. W. C. van Campen en G. A.
Evers. De heer Evers stelt zich niet meer voor een herbenoe-
ming beschikbaar.

Begroeting voor 1948.

Bespreking van plannen, waarbij het Bestuur het op prijs zal
stellen, de wenschen der Leden te vernemen.

Aan leden, die voorstellen wenschen te doen, wordt verzocht,
zoo mogelijk, deze enkele dagen te voren schriftelijk aan den
Secretaris mede te deelen.

Half negen precies:

Voordracht met lichtbeelden door Dr. G. I. Lieftinck, lector
aan de Rijksuniversiteit te Leiden, over

„De herkomst van Bisschop Bernold (1027-1054)”.

Namens het Bestuur:

A. N. L. OTTEN, Voorzitter.

J. W. C. VAN CAMPEN, Secretaris,
(Frederik Hendrikstraat 72).

ROMEINSCH UTRECHT.

„De bezoeker der tentoonstelling doet een reis door Nederland in de eerste eeuwen onzer jaartelling”, verklaart de inleiding van den catalogus der tentoonstelling „Romeins Nederland”, die thans in het Centraal museum is ingericht. Hij komt bij Lobith in ons land, om langs den Rijn te gaan en het bij Leiden (Katwijk) te verlaten, of hij betreedt bij Maastricht den vaderlandschen bodem, om de Waal te volgen en zodoende de kuststreek te bereiken.

Van het jaar 12 vóór tot 26 na Christus hadden de Romeinen ook het noordelijk deel van ons land bezet, maar de onder leiding van Corbulo in 47 uitgezonden strafexpeditie tegen de Friezen, die het kustland langs de Noordzee van Holland tot Denemarken bewoonden en in 26 in opstand waren gekomen, werd onderbroken door het bevel van keizer Claudius (41—54), om de troepen op den Rijn terug te trekken.

Sindsdien werd in deze streken de Rijn de noordelijke grens van het Romeinsche rijk, die door een rij van op ongeveer 5 km. afstand van elkaar gelegen versterkingen werd beveiligd. De daar achter liggende Waallinie zal aanvankelijk wel als dekking van de Rijnlinie bedoeld zijn geweest. Nadat de laatste in het midden der derde eeuw was opgegeven, werd de Waallinie de noordgrens van het imperium, waar de Romeinen vermoedelijk tot het begin der vijfde eeuw tegen de opdringende Germanen hebben stand gehouden.

Vechten was een belangrijk punt in de Rijnlinie, dat oostwaarts (ten zuiden) steunde op het castellum, dat ter hoogte van het tegenwoordige Wijk bij Duurstede de verbinding van Rijn met Krommen Rijn dekte, misschien met tusschenversterkingen bij Odijk en Werkhoven. Westwaarts (ten noorden) van Vechten sloten de castella van Utrecht, De Meern en verder aan.

De vondsten in den bodem hebben aangetoond, dat Vechten een oorlogshaven was, waarbij uiteraard ook een handelswijk ontstond. Langs den Krommen Rijn, die een aanzienlijke rivier geweest moet zijn en hier en daar een andere bedding dan tegenwoordig had, konden de schepen der Romeinen Utrecht bereiken. Van Utrecht uit voeren zij westwaarts over den Ouden Rijn naar Katwijk, of noordwaarts over de Vecht naar het Flevo-meer (de Zuiderzee). Langs beide wateren, die vroeger ook aanzienlijke rivieren waren, konden de Romeinen op verschillende plaatsen, die in bepaalde gevallen het best bij hunne expedities pasten, de Noordzee bereiken.

Behalve de voorwerpen van vindplaatsen in geheel-Romeinsch Nederland, zijn alle belangrijke vondsten uit Utrecht en Vechten in afzonderlijke zalen en in systematische groepeerings uitgesteld „De bezoeker uit een bepaalde provincie zal er (dus) iets van zijn

eigen aard terugvinden", maar de Utrechtenaren vooral zullen geboeid worden door de verscheidenheid van opgegraven voorwerpen, die inzicht geven in het leven en werken der Romeinen hier ter plaatse, en door de gevonden aanwijzingen in den bodem, die een reconstructie van hun castellum mogelijk maakten.

In 't bijzonder kunnen dus de Utrechtenaren zich een denkbeeld vormen van de wijze waarop hun stadsgebied met de naaste omgeving in de eerste eeuwen onzer jaartelling bezet, en bijna gelijktijdig ook bewoond geweest. Een catalogus, die tevens een gids is, geeft eerst algemeene aanwijzingen, volgt dan de indeeling der zalen, noemt rubrieksgewijs de aangegeven nummers en beschrijft daarbij den aard en de beteekenis der voorwerpen.

Nu de grootste drukte voorbij is, geen drommen leerlingen van gymnasia en middelbare scholen meer de zalen vullen, bestaat nog gedurende enkele weken (tot en met 3 October a.s.) rustig gelegenheid ook Utrecht te leeren kennen in den vorm, waaruit de thans 1900-jarige stad gegroeid is. E.

HENDRIK VAN ARNHEM SCHRIJVER VAN DE LATIJNSE BIJBEL IN VIER DELEN ANNO 1402—1403.

Een van de meest imposante handschriften, nu tentoongesteld in het Centraal Museum als specimina van Middeleeuwse Utrechtse boekkunst, is stellig de statige foliant met zware gothische letters beschreven, die het vierde en laatste deel uitmaakt van de bekende in de Kon. Bibliotheek te Brussel berustende Latijnse Bijbel (Cat. Tentoonst. Utrecht's kunst 650—1650, no. 6). Het boekmerk in elk der delen geeft te kennen, dat dit machtige werk eertijds behoorde aan het Karthuizerklooster Nieuwlicht, even buiten Utrecht bij de Vecht gelegen.

De op de banden achter een hoornen plaat aangebrachte opschriften vermelden de inhoud van elk deel afzonderlijk en bovendien de datum in het liturgische jaar, waarop het diende te worden in gebruik genomen.¹⁾

Deel I (Zaterdag voor Septuagesima) bevat de vijf boeken van Mozes, Josua, Richteren en Ruth.

Deel II (Zondag na Pinksteren) bevat de boeken Koningen, Spreuken, Prediker, Job, Tobias, Judith en Esther.

Deel III (Zondag vóór Paschen) bevat Jeremia, Ezra, Handelingen der apostelen, Kanonieke brieven, Openbaring en Kronieken.

Deel IV (1 October) bevat de twee eerste boeken der Makka-bëen, Daniël, Ezechiël, de twaalf Profeten, Jesaia en de brieven van Paulus.

1) Catalogus codicum manuseriptorum bibliothecae universitatis Rheno-Traiectinae, II, blz. 265.

Zoals men ziet, is deze Bijbel geen volledige Vulgaat, maar eerder een epistolarium, waarin de boeken van het Oude Testament, de Handelingen, de Brieven en de Openbaring naar de liturgische orde zijn gerangschikt.

De vier delen zijn stellig niet in hun huidige volgorde geschreven. Dit blijkt uit de contemporaine, vermoedelijk door de afschrijver zelf geschreven explicits, die de delen I en III beëindigen:²⁾

Deel I (fol. 238v.) Anno Domini millesimo quadringentesimo secundo decima septima mensis Januarii hoc volumen finitum est per manus Henrici de Aernhem, orate pro eo. (In het jaar des Heren 1402, op 17 Januari, is dit deel voltooid door de handen van Hendrik van Arnhem. Bidt voor hem).

Deel III (fol. 222v.) Anno Domini millesimo quadringentesimo tercio feria quarta in die Cinerum hec biblia est finita in quatuor voluminibus Deo dante gratia (*sic!*) per manus Henrici de Aernhem, orate pro eo. (In het jaar des Heren 1403, op Aschwoensdag (28 Februari) is deze Bijbel in vier delen voltooid bij Godes gratie door de handen van Hendrik van Arnhem. Bidt voor hem).

Het is dus zonder meer duidelijk, dat het huidige derde deel het laatst door Hendrik van Arnhem geschreven is. Wie was deze Hendrik?³⁾ Het toeval wil, dat hij ook in andere Utrechtse bronnen vermeld wordt.

In het rekeningjaar Oct. 1404—Oct. 1405 betaalde de ontvanger der prebenden van de overleden Domkanunniken 2 gld. 10 wit aan Hendrik van Arnhem, de schrijver, voor enige schrifturen;⁴⁾ in het rekeningjaar Oct. 1406—Oct. 1407 ontving onze Hendrik 77 gld. 22 wit voor het schrijven van een antiphonarium ten behoeve van de Dom.⁵⁾ Op 5 Jan. 1409 wordt als nieuwe burger van Utrecht o.m. ingeschreven „Henricus van Aernhem, die scriver”.⁶⁾ Blijkbaar was Hendrik reeds geruime tijd in Utrecht als schrijver werkzaam, vóórdat hij het burgerschap der stad verwierf. Uit deze gegevens valt af te leiden, dat de Bijbel moeilijk in het Karthuizerklooster kan geschreven zijn, zoals de Catalogus op gezag van Prof. Bijvanck vermeldt. Gezien zijn verwerving van het Utrechtse burgerschap moet Hendrik van Arnhem immers leek geweest zijn. En bovendien, ware hij Karthuizer monnik, dan zou hij stellig frater genoemd zijn.⁷⁾

2) Aldaar, blz. 265.

3) Verg. voor het hiernavolgende Jbk. Oud-Utrecht, 1945/46, blz. 99 en dit Maandblad, 1947, blz. 76.

4) N. B. Tenhaeff, Bronnen tot de bouwgeschiedenis van den Dom te Utrecht, blz. 280.

5) Aldaar, blz. 284.

6) Dit Maandblad, 1935, blz. 35.

7) Verg. C. J. de Wit, Die Utrechtschen Miniaturen des 15. Jahr. (1927), blz. 65.

8) Bijv. A. W. Bijvanck, La miniature dans les Pays-Bas septentrionaux, blz. 21.

Het staat o.i. geenszins vast, dat de enige miniatuur in deze Bijbel, voorstellende de dood van Alexander de Grote, als illustratie bij de aanvang van het eerste boek der Makkabëen, ook het werk van onze schrijver is. In de kunsthistorische literatuur neemt men dit doorgaans wel aan,⁸⁾ maar in dat geval is de vroegst gedateerde 15e eeuwse Utrechtse miniatuur blijkens het bovenstaande zeker niet uit het Karthuizerklooster afkomstig.

F. KETNER.

EEN BEZOEK BIJ NICOLAAS BEETS.

In een „Sammlung der Examenaufgaben Deutsch-Niederländisch, für das Elementardiplom. aus den Jahren 1893—1913, Groningen, 2e druk, 1914 komt een stukje-ter-vertaling voor, dat in hoofdzaak het bezoek van een duitsch reiziger aan Nicolaas Beets beschrijft. De verzamelaar, de heer W. Uittenbogaard te Arnhem, moest, indertijd geraadpleegd, het antwoord schuldig blijven op de vraag, wie de schrijver er van was of, aan welk boek of tijdschrift het was ontleend. Hij kon alleen vaststellen, dat het stukje, blijkbaar een fragment van een uitvoeriger beschrijving van Utrecht, van vóór 1900, misschien wel van c. 1890 dateerde. Daar Beets als een bejaard man beschreven wordt, van een bijzonder hoogen leeftijd echter geen melding wordt gemaakt (de hoogleeraar overleed in 1903 in den ouderdom van 89 jaren), is de laatste dateering goed mogelijk. Mocht met de „Amsterdamer Ausstellung“, de groote Koloniale tentoonstelling van 1883 bedoeld zijn, wat zeer waarschijnlijk is, dan zou het jaartal nog met omstreeks zeven jaren vervroegd moeten worden.

All diese Merkwürdigkeiten hatten wir gebührend gewürdigt, auch die Grachten, die so hohe Ufer haben, dass unter der Fahrstrasse noch kasemattenartige Gewölbe angebracht werden können (stellenweise auch nur ein höheres und ein niederes Ufer, was denn vollends einen eigentümlichen Anblick gewährt,¹⁾ wir hatten das Utrechter Gebäk „Theerandjes“ eingekauft, und die Zeit war schicklich, um unsern Besuch zu machen. In die Boothstraat wies uns ein Briefträger und in derselben zeigte man uns auch sofort und nicht ohne Stolz das Haus des Dr. Beets. Es liegt in einer stillen freundlichen Umgebung, die einem Gelehrten und Dichter wohl behagen kann. Das schmale Vorhaus und, nach der Gasse zu, das Besuchzimmer entsprachen ganz dem, was ich bisher in holländischen Häusern und früher schon in der „Camera Obscura“ kennen gelernt hatte. Bald erschien auch der Hausherr, wohlgenährt, weisshaarig, frische aber zarte Röte auf den Wangen; die ganz schwarze Kleidung verriet den Professor der Theologie, und auch der Rede war die Gewohnheit des Dozierens anzuhören. Da ich tags zuvor angemeldet worden war, bedurfte es keiner Vorstellung oder Rechtfertigung meines Besuches. Zu meiner Überraschung aber erklärte Beets, dass es ihm schwer falle deutsch zu sprechen —

¹⁾ De nadruk valt blijkbaar op „ein“. De schrijver zal de Oudegracht langs de Vischmarkt en achter Choorstraat en Lijnmarkt, waar slechts aan één zijde werven zijn, op het oog gehad hebben.

wir waren so gewöhnt, aus dem Munde aller gebildeten Holländer unsre Muttersprache zu vernehmen, und zwar im allgemeinen sehr rein, während diejenigen, welche geschäftlich viel mit den deutschen Nachbarn verkehren, auch etwas von der rheinischen Mundart angenommen haben. Hier halfen wir uns nun so, dass Beets holländisch, ich deutsch sprach, Besonders lebhaft gestaltete sich die Unterhaltung nicht, wir kamen über die zwei zunächst liegenden Themata „Camera Obscura“ und „Amsterdamer Ausstellung“ kaum hinaus. Hoch zugeknöpft wie die schwarze Weste blieb der Mann, der sie trug. Die Art wie uns Führerdienste angetragen wurden, liess uns vermuten, dass die Ablehnung nicht unwillkommen sei.

In Amsterdam unter lauten, lebhaften, jovialen, beredten Leuten, welche einander in liebenswürdigen Entgegenkommen überboten, hatten wir oft über das holländische Phlegma gescherzt, und dabei wohl übersehen, dass eine Weltstadt wie Amsterdam nicht der rechte Ort ist, um den Volkscharakter zu studieren.

BOEKAANKONDIGINGEN.

G. I. Liefertink, Bisschop Bernold (1027—1054) en zijn geschenken aan de Utrechtse kerken. Openingscollege aan de R. U. te Leiden. Groningen, 1948. (22 blzn. met facs.). 80.

Van de eertijds zo rijke Utrechtse kapittelbibliotheken is uiterst weinig overgebleven. Elke aanwijzing, dat nog aanwezige handschriften er deel van hebben uitgemaakt, is ons derhalve bijzonder welkom. In de bovenvermelde openbare les bij de aanvaarding van het ambt van lector in de ME. handschriftkunde aan de Rijksuniversiteit te Leiden vestigt Dr. Liefertink de aandacht op een 11e eeuwse kerkboek uit de collectie van Vossius in de Leidse UB. (Voss. lat. 40. 74. Deze codex is een z.g. „Martinellum“, d.w.z. een verzameling geschriften betreffende de heilige Martinus van Tours, waaruit in de metten van de beide feesten van deze heilige, 11 November (sterfdag) en 4 Juli (overbrenging van zijn gebeente) tijdens de dienst voorgelezen werd. Het schrift, van Zuidduitse origine, dateert uit de 11e eeuw en bevat vrij primitief versierde hoofdletters. Op fol. 71r, eertijds de laatste, staat een merkwaardige 11e eeuwse bezitters-

aantekening, vermeldende, dat bisschop Bernold dit boek aan de kerk van St. Pieter, heeft overhandigd. Schr. betoogt nu uitvoerig en m.i. geheel terecht, dat hier bisschop Bernold van Utrecht (1027—1054), vermoedelijk van Zuidduitse afkomst, bedoeld is, die aan de door hem gebouwde kapittelkerk van St. Pieter dit handschrift schonk. Vanzelfsprekend heeft Schr. naar aanknopingspunten met andere Utrechtse hss. gezocht. Hij kwam hierbij tot het volgende voorlopige resultaat: Bisschop Bernold zou aan Utrecht twee Martinellen geschonken hebben: een kostbaar voor de Dom, reeds in de 13e eeuw verloren, en een eenvoudig, t.w. het hier besproken, voor St. Pieter. Het kostbare voor de Dom is op zijn minst twee maal afgeschreven, éénmaal in de eerste helft der twaalfde eeuw (UB. Utrecht, HS. no. 122) en voorts in het begin der 13e eeuw (UB. Utrecht HS. no. 124). Deze beide hss. zijn dus te beschouwen als specimen van Utrechts schrift.¹⁾

¹⁾ Zij worden thans evenals de Vossianus op de tentoonstelling Utrecht's kunst 650—1650 in het Centraal Museum tentoongesteld.

In de loop van zijn betoog brengt Schr. mede ter sprake de drie prachtige, nog te weinig bestudeerde vroeg-middeleeuwse kerkboeken, die zich in het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht bevinden. Zij werden op het eind der vorige eeuw ontdekt in de Lebuinus-kerk te Deventer, waar de koster hen gebruikte... als gewichten voor zijn mangel. Het 9e eeuwse Evangelarium van St. Lebuinus buiten beschouwing latend, trekt Schr. in twijfel, of het z.g. Pericopenboek van Ansfried inderdaad van deze bisschop (995—1010) afkomstig is, zoals op het zilveren achterblad gegraveerd staat. Het hs. is eerder in iets later tijd te stellen. Bovendien staat er op het schutblad een aantekening van omstreeks 1100 met de vermelding, dat wijlen bisschop Bernold o.m. ter ere van zijn speciale patroon St. Maarten een gouden altaar van 83½ mark liet maken, en hiervoor een reeks kostbare liturgische gewaden schonk. Schr. veronderstelt, dat men deze notitie later neerschreef in een der kerkboeken, die Bernold aan de Dom had gegeven. In ieder geval heeft het boek aan de Dom behoord, wat ten overvloede blijkt uit de omstandigheid, dat achterin twee oorkonden, respectievelijk van 944 en 1040 betreffende keizerlijke schenkingen aan de Utrechtse Dom, zijn bijgebonden. (Oorkondenboek Sticht Utrecht, nos. 106 en 193). Het zijn naar mijn mening afschriften uit het midden der 12e eeuw. Ten onrechte plaatst Schr. deze afschriften in het derde kerkboek, het 11e eeuwse, in de z.g. Reichenause school rijk geïllustreerde, handschrift, dat men doorgaans betitelt als „Evangelarium van St. Bernulphus”. Voor de juistheid dezer benaming is nu echter geen enkele aanwijzing meer aanwezig. Op het

achterste schutblad heeft een lange notitie gestaan, die zo radicaal is uitgeradeerd, dat ultra-violet noch infrarood licht mocht baten. Ten aanzien van schenker en voormalige eigenaar van dit hs. tasten wij dus nog volkomen in het duister.

F. KETNER.

J. van Staveren en J. Kievid, Utrecht, negentien honderd jaar historie... Utrecht, [1948]. (80 blzn. met afbn. en krt.) 80.

De bijzondere verdienste van dit boekje is, dat het voor de eerste maal een overzicht van de geheele geschiedenis van Utrecht geeft. De ontwikkeling der stad is door tal van korte opstellen in onderlingen samenhang weergegeven. Elk opstel heeft het onderwerp, dat het daarin beschreven tijdperk karakteriseert, als uitgangspunt en daarbij is veel aandacht geschonken aan de gebeurtenissen, die in en om de jaren 48 van verschillende eeuwen hebben plaats gehad. Die jaartallen en de daaraan verbonden feiten beheerschen het betoog evenwel niet, maar geven slechts de door de schrijvers getrokken lijn der historische ontwikkeling aan. Hoofdzaak is een schets van de maatschappelijke verhoudingen en van het geestelijk milieu waardoor het politieke leven gedragen werd. Bouwstof en bestek bepaalden uiteraard den inhoud en den omvang der schets.

De gereproduceerde penteekeningen van Dick van Luyn zijn aardig en passend, en ook de keuze der overige illustraties is goed en gelukkig niet traditioneel. Ze bewijzen eveneens, dat Utrecht een stad met eigen sfeer was en bleef, die waard is gekend en begrepen te worden. Tot die waardeering levert dit boekje een waardige bijdrage.

E.

Kastelenboek [der] provincie Utrecht. Samengesteld door [J. R. Clifford Kocq van Breugel, voor] de Provinciale Utrechtse bond voor vreemde-lingenverkeer. [3de druk] Utrecht [1948]. (XVIII en 284 blzn. met afbn. en krtn.) 80.

Het geeft geen pas, om van een boek waarvan in een betrekkelijk kort tijdsverloop een derde druk noodig bleek te zijn, nu nog te zeggen, dat het op goede wijze in een bestaande behoefte voorziet. De vraag, die sedert de verschijning van den eersten druk in 1942 bleef aanhouden, bewijst de blijvende belangstelling voor het daarin beschreven onderwerp, en getuigt van waardeering voor de wijze waarop dat onderwerp behandeld is. Intuschen is de inhoud zakelijk vermeerderd, zijn de beschrijvingen met allerlei wetenswaardigheden aangevuld. Het aantal behandelde huizen is uit-

gebreid, hunne lotgevallen tijdens den oorlog 1940—'45 zijn vermeld. De beschrijving in de eerste uitgaven volgde de geografische indeeling, die van dezen druk is alfabetisch naar de huzennamen gerangschikt. De eerstbedoelde manier was op de bruikbaarheid als gids onderweg gericht, de laatste maakt het ook als naslagwerk in huis gemakkelijk hanteerbaar. Aan het verhaal der huizen, historisch en architectonisch, gaat een algemeene beschouwing vooraf, waarin o.m. de begrippen ridderhofstad, riddermatigheid, heerlijkheid en wapen worden verklaard. En de geschiedenis der huizen wordt verlevendigd door het vermelden der geslachten, die er hun naam aan hebben gegeven of ontleend, en welker leden weer de geschiedenis van het gewest, soms van het gemeenebest hebben gemaakt. **E.**

Gezicht op de Wittevrouwenpoort en -brug, rechts de Willemskazerne. Houtgravure van E. Vermorcken naar een tekening van W. J. Cooke, omstreeks 1850.

Gedrukt van het origineele blok.